

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 398.4(477.44)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-82-92>

Володимир Галайчук

Львівський національний університет імені Івана Франка

кандидат філологічних наук, доцент (Україна)

e-mail: halay_czuk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7780-5876>

Традиційна демонологія Хмельниччини

Анотація. Метою статті є комплексна характеристика демонологічних уявлень та вірувань мешканців Хмельницького р-ну Вінницької обл. на основі власних записів з цієї частини історико-етнографічної Волині. **Методологія дослідження** заснована на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-типологічного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. При фіксації матеріалів демонологічного характеру використано метод польової етнографії. Зразками для наслідування стали праці відомих українських етнографів, присвячені демонологічним уявленням та віруванням тієї чи іншої місцевості. **Наукова новизна** роботи полягає в оприлюдненні значного масиву польових етнографічних матеріалів, які автор зібрав у 2014 р. у сс. Воронівці, Зозулинці, Морозівка, Пагуриці, Петриківці, Пустовіти, Рибчинці, Філіополь та м. Хмельник. Більшість з них публікуються вперше. Крім того, досі демонологічна традиція Хмельниччини ще не була предметом такої акумульованої уваги. За винятком окремих публікацій, авторами яких є учасники згаданої експедиції 2014 р. – Р. Сілецький, М. Баглай та А. Кривенко, ці терени у вказаному контексті були невідомі дослідникам народної духовної культури. **Висновки.** Демонологічна традиція Хмельниччини у ХХІ ст. залишається доволі багатогою. Основними її персонажами є відьми та відьмарі, опирі, домовики, русалки, потерчата, померлі-ревенанти, чорт. У загальних рисах демонологія Хмельниччини нагадує східноволинську, що закономірно. Водночас простежується і зближення з подільською традицією, зокрема у віруваннях про опирів, про русалок-мавок, про бузину як «чортове дерево» тощо. Варто зазначити, що й саме місцеве населення, іноді виразно відчувало відмінність свого говору від подільського, на сьогодні ототожнює себе саме з Поділлям.

Ключові слова: історико-етнографічна Волинь, Хмельниччина, демонологічні уявлення та вірування, відьма, домовик, русалка.

Постановка проблеми. Одну з важливих галузей сучасної етнології становить вивчення народної демонології. Незважаючи на чималу кількість праць з цієї ділянки, демонологічна традиція окремих регіонів України все ще залишається мало знайомою дослідникам. Це спонукає до нових польових пошуків та оприлюднення їхніх результатів.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Стаття ґрунтується на польових етнографічних матеріалах, які автор записав у Хмельницькому районі Вінниччини в липні 2014 р. (Матеріали зберігаються в Архіві ЛНУ ім. І. Франка [Архів ЛНУ. Ф. Р-119. Оп. 17. Спр. 710-Е]). Кореспондовані населені пункти залишилися у складі району й після реформи 2020 р.

Загалом досліджень, що висвітлювали б демонологію Хмельниччини, небагато. Окремих мікротем, зокрема уявлень про померлих, торкався автор цієї статті [Галайчук, 2015; 2016; 2017; Галайчук, Солоп, 2019], поховально-поминальна тематика представлена також у статті Романа Сілецького [Сілецький, 2019], у календарному контексті демонологічні аспекти цієї частини історико-етнографічної Волині розглянули Марія Баглай [Баглай, 2015] та Анастасія Кривенко [Кривенко, 2020].

Мета статті. Завданням цієї публікації автор вбачає комплексну характеристику демонологічних уявлень та вірувань Хмельниччини на основі власних записів із цього району.

Виклад основного матеріалу. Хоч на сьогодні, як нерідко кажуть на Хмельниччині, «поминались вже відьми в нас, повмирали...», чи не найбільше зафіксованих тут розповідей демонологічного характеру стосуються саме теми **відьомства**.

Відьми, за уявленнями, бувають «родимі» та «вчені»: «Кажут, що є – родиця, а є – що вчиця» (с. Філіополь). Вони шкодять людям і худобі: «Люди леґо'чут (обмовляють. – В. Г.), підробляють... Є, що худобі роблять відьми, людям роблять» (с. Рибчинці). Найчастіше проявом відьми вважають відбирання молока: «Ведьми. Якщо теля є в нас, то вона в нас все приходить позичати: чи сирника, чи солі... І молоко може забрати» (м. Хмельник).

Бувало, що ловили відьму, коли та як жаба чи собака пробиралася у хлів, щоб видоїти корову: «Відьма людиною не приїде в хлів, вона переробляєця на шось: то на жабу, то ше на шо» (с. Воронівці), «Кажут, що вони можуть перевернутися і на собаку, і на шо хоште. В нас їден чоловік, геть недалеко, через кілька хат, то в нього корова тоже – нема молока чо'сь. Кажний раз – видояна корова, видояна корова... Ну шо таке... Ну, він сів. “Я її зло'влю всьо рамно. Зло'влю – я її вб'ю...” Сів він... Пізно сидить. Їден вечер сидить, другий вечер... На третій вечер – приходе, з дійничкою, сідає пуд корову, доїт... А він її за плечи – лап. Зловив, і одсік пальці. Ото, каже, будут всі знати, шо ти відьма. І вона, каже, навіть в бо'льницю не пішла з тими пальцями і не показувала їх, шо вона така... То вона, певне, наша через хат п'ять сусіда. І вже стара баба, немолода» (с. Філіополь).

У розповіді з Рибчинців відьма фігурує у подібні схожій на собаку жінки: «Колись говорив мій свекор, шо як йшов десь з своєю жінкою на баль: але – іде жінка, і дуже собаки її рвуть. А ця жінка – така, як жінка, і так як собака похожа. І – груди в неї телемпаюця, а собаки її рвуть... А батько, свекор – ки'юм нагнав їх, вдарив ше її, вона заскавиліла і побігла. А на другий день каже до нього – я тибі зро'блю, чо' ти мене бив? Така відьма була, шо робила худобі».

Побутує на Хмільниччині й типовий сюжет про відьом, як чоловік уночі на Юрія чи Купайла бачить відьму і механічно повторює її дії. Замість відьми, однак, у ньому фігурує «бабушка»-знахарка: «Ну, росте там травичка: там, там скубну'ла... Якесь зіллячко. Ну да й принесла, дала коровці. Ну вона дає коровка'м, то вона по-трошки, знає... А там [один] подивився – ага, ходить бабушка, піду-но і я. Пішов назбирав-назбирав... Та й викинув всьо корові. Вона – по-трошки дає, а він викинув корові все. Як він викинув все, то прийшлося – цю корову доїть-доїть, а цю корову вінне розпирає. Шо робити? Чого тільки молока? Вона по-трошки, то тільки не було... Каже: “Шо комусь, те й мені, шо комусь, те й мені”. Набрав, набрав... Цю корову розпирає – шо робити? Пішов та й каже цьой бабушці – так і так... “А шо ж ви давали її?” Він каже... То вона вже одробила, та й стало так, як тре', на мірі. А то було б корову затаскало це молоко... Вона вже знала, в який то день це рвати, щоб це зробити. На межі рвала. Але треба приказувати, якусь молитву читати до нього. Бо каже, пробачте: “З'їж вужа”, а як без примови, то нічо' не допоможе”. То так воно і це було» (с. Рибчинці).

Натомість інша розповідь з Хмільниччини чітко вказує на те, що йшлося саме про відьму: «Про ві'дьми – чом не. Говорат. Я й сама бачила, яка вона. Моя й дядина була. З Костянтинова дядько привів. Тоже – Господи: рано встане, возьме гладущичка – і по росі. Ходе по межах і збиває ро'су в гладущичок. То наші чоловіки, сусіди, щоб були зловили її, вони були б її забили, вони б її живою не пустили були б. То вона тю'хнула скорішч. То кожного ранку збирала для корови. І в неї корова була суха, тіки їдна шкура тако і ребра. А яка була добра – того сира скільки мала, і сметани, і всього'. То вже' вона шось знала добре» (с. Філіополь).

Варто зазначити, що аби відібрати молоко від корови, не обов'язково бути відьмою. Деякі люди «мають такі очі» й можуть зробити це навіть нехотючи: «Є такі люди, шо як подивиця, то корова буде дубала' скакати, і молоко забере. Такі є очі. Можуть зробити, шо не доступите до корови і молока не дасть. То їдуть шукають бабіє» (с. Пустовіти), «То є такі вочі, шо вона й сама не знає. Це в мене сусіда, вона не робить нічо', але як я їй на якісь святки' молока занесла – то й нема молока. А вона аби-но подивилась» (с. Воронівці).

Якщо відьма зіпсувала корову, кип'ятили у молоці від цієї корови голки, і відьма мусила прийти за позичкою: «Ведьміє в нас багато. Мій дід покійний, була в сусідстві ведьма, то казав кидати голку в молоко і кип'ятити. Ця голка як кипит – вона обізательно приїде шось позичати» (с. Пагурці), «А ше варили голки', і це примовляли, на кого ти думаєш. І це починаєш... ці голки' киплят – і воно обізательно до тебе приїде. Бо його коле, його пече. У воді варили, горщички такі були свячені спеціально» (с. Воронівці). За розповіддю з Філіополя, «варити» треба освячені голки й ножа: «В нас їдна, моя кума, в неї то корова була добра, і шось зробилось корові. І їй сказали, шо як буде' святити батюшка паску, – возьми шило, возьми голку, возьми ножа... Шось там ше сказали їй взяти, – і нехай посвяте разом з паскою. А ти приїде'ш з церкви, і кидай в чавун, і щоб воно кипіло. Відьма до тебе сама приїде до хати. Будеш бачити, яка відьма. І вона так зробила. Каже, я прийшла, кинула, почало кипіти... Тіки, каже, почало кипіти – прихо-о-оде до хати: “Шо це ти робиш?” Каже – па'лю, ва'ру оцьо шось. “Та на'шо ти його ва'риш?” А, каже, отако, щоб для себе було. Вона: “То ти не вари вже ниньки, ниньки не мона варити”. А вона каже – ниньки мона варити. Я, каже, ва'ру, щоб варило ту, шо корові моїй хто робив. То щоб ту варило, каже. І вона – з хати, і пішла. І каже – і взяло'сь те молоко назад, і всьо. То вже є, ті відьма'ри» (с. Філіополь).

Практикували обкурювання корови різними засобами: «Брали жабу, палили на вогні і цим димом обкурювали вінне» (с. Воронівці), «В мене тоже случай був. Пропало молоко в корови. Жінка пішла до баби Люби, сказала, шо так і так... Ну то та дала якогось зілля. І це, говорить, шо цим зіллям, пока воно горит, обнести це зілля кругом неї, від ро'га і круго'м. І

.....
ски зійля буде горіти, і стільки раз ця корова оправецця, – і стільки раз ця жінка прийде, но не тре' ничо' давати. Ну то жінка так зробила, обвела, то корова оправилась шість раз. Пока вона три ра'зи обвела кругом неї. То ця прийшла раз, другий раз, – то дай те, то дай те... Ну, вона не давала зразу. Потом – баба прийшла: "На но ці, лапки від... бо мій собака шось не їсть". Дала, а та взяла вилляла – і всьо... Ото такий случай був» (с. Пагурці).

Відьма поверне молоко, якщо дуже лаяти і клясти її: «В мене корова давала по відрі молока... І то ше й тітка, двоюрідня сестра батькова – прийшла поза'хід сонця, і каже – треба... мо', хоть кисле молоко є... Я кажу – є. Дала... Я не помічаю: менше й менше молока, менше, – і до того дійшло, що півлітра молока. І це молоко навіть не зістоюєця. То я шо ро'блю – беру пляшечку молока та й несу до вітіна'рів, бо там була ферма. Вітінари взяли подивилися, питают мене: "А корова пасецця?" – "Пасецця". "А жуйку жує?" – "Жує". "А, – кажут, – як, мо', яка бабка пошептала, нас не вчили одробляти". Вони ж бачат, шо не молоко, а вода... І я за'кім прийшла дудому... А тоді всенька вулиця ходила по воду, і вона прийшла по воду. А я ше в поло'женні, і я дуже не'рвлюся, та й дуже плачу і лаю. Шо я за молочком живу, і ниньки я цю півлітру виною води, прамо сироватки... А вона мене за руки хапає, шо: "Не лай, не плач, воно візьмеця, бо в нас тоже так було". І взялося молоко, но того [що було раніше] молока вже не було... То це на свому житті я таке іспитала» (с. Зозулинці).

За однією з розповідей допоміг хліб, отриманий від прощачки: «Колдуні, відьми. Відьми – це можуть повліяти на худобу. Колись в мене тоже так було, шо зайшла сусіда. А в мене корова розтелилася. Я кажу – розтелилась корова. А вона – покажи-но своє, те, шо розтелилось. А ми ше й падруги були. Кажу – йди дивись. Вона зайшла – всьо. Я до корови – не виною корови. Лізе на стіни, Боже!.. Йду я до другої сусіди плачу. Там бабка така була, шо просила (прощачка. – В. Г.). Питає – шо таке, Надю? Кажу – корові шось зробилося... А вона каже – в тебе' хтось у хліві був? Я кажу – Марійка тіки була. "О. Тре' було не пускати. Не плач. На, я тобі дала хліба... – Ну, це шо люди дають її, вона просила. – Я тобі дала хліба, прийдеши посипеш її в ясла, і візьмеш свяченої води і посвяти її". Той хліб ше трошки й прицвічаний був, то вона каже – багато не давай, но щоб вона ззіла. Я прийшла, зробила це – всьо. Я вам скажу – корова тако стала шкурою трасти, але підійшла до неї так як треба. То це чи такі гочі, чи, може, людина знає шось таке. Ну буває так. От, продасть корову, добра корова, все, – зробить так, шо недобра буде. То є такі люди, вони передают своїм дітям, та й вони знають» (с. Петриківці).

Рятувалися від відьомського пороблення «молитвою»: «Буває, шо вона шось просто подивилась, подумала, і в корови молока нема. Вона просто така... вона дуже хоче все мати. То читаю молитву, і молоко обновляєця. То я таку людську молитву читаю, але там, де ім'я, кажу – раба корова. І помагає. До цьо, як вже "Отче наш" прокажеш, до цю молитву. (Переказує молитву від уроків. – В. Г.). І це так рано встала, три ра'зи "Отче наш" проказала, похрестилась, і три ра'зи ножем корову такого' перехрестила. Це три дні до схід сонця, і ше третього разу не доказала – і молоко вернулось. Це людська [молитва] від гочей» (с. Воронівці).

Далеко не всі знали відповідні «молитви», відтак зверталися до «бабушок»: «От, осьо в Білим Рукаві бабушка, стара вже, років сємдесят, вона цим занімалась тоже, цим відьма'рецтвом. То до неї – шо-небу'дь корові, то ходят. Бо я й сама ходила до неї. Випустила корову – корова з ума зійшла – хода! І аж в Білий Рукав загналася. І я за нею боса, по морозі. І не мона її зловити, нічого. То тоже до тої баби ходила. То вона дала якогось зілля, я напоїла – і осмири'лася, я вже тоді могла до неї приступити. То вже вони є, ті відьма'рецькі. Ну, вона всім одмовляла. На ню не казали ведьма, ну казали, шо баба ця учона, шо вчилася. А так – то у кожної є хвіст, халера на ній (Сміється. – В. Г.)» (с. Філіополь).

Зазвичай від відьом та «нечистої сили» захищалися превентивно. Зокрема, «Шоб худоба велася, чіпляют підкову до сволюка, там, де худоба проходить. Так донизу [ріжками] чіпляют» (с. Петриківці), «Осику, то стовпчика десь забивають коло корови, шоб молока не забрали» (с. Зозулинці). Уперше на пашу худобу виганяли освяченою вербою, чіпляли коням та коровам червоні стрічки: «Як перший раз виводят худобу, то корові на роги, коневі в гриву червону ленту – то від нечистої сили» (с. Пагурці), «Перший раз як виганяєм корову, то свяченою вербою, беремо різочку...» (с. Зозулинці). Після отелення давали корові свяченого пійла: «Як корова отелилася, то в пійло давали цілушку свяченої паски, свяченої води» (с. Рибчинці).

Гілочка освяченої у Вербну неділю верби берегла не лише худобу, але й хату: «Вербу посвячену затикают в хліві від відьми. Гілочку на гору' затикаєш, шоб грім не попав. За образи затикают» (с. Рибчинці). Також оберегом хати був проставлений на сволюку у Чистий четвер хрест: «Хрестики в Чистий четвер ввечері – це треба було в кага'нчику вогонь з церкви принести, і на сволюку хрестик робили» (с. Зозулинці). Оберегові хрестики у хаті проставляли на Йордан: «Батюшка ходит з кропилом і свя'тит. Після съват вже. А сами – як прийшли з церкви, то окроплювали. Хрестики крейдою ставили» (с. Пагурці), «Хадзяін в нас

хати не обкроплював. Батюшка робив хреста протів стола саджою від свічки, а на двє'рах крейдою» (с. Філіополь). Обсипали хату освяченим на Маковія маком-видюком: «Ото видюк святили і хату обсипали, то не підійде нія'ка...» (с. Воронівці).

Відьму можна визначити по тому, як вона виходить з церкви, чи під час великоднього обходу: «То вже в нас поминались такі, шо на них громі'чив народ, шо це вони робили збитки. І всігда – вони ходили в церкву, то народ похрестився і пішов, а вони всігда за'дки виходят. Оце їх так народ пізнавав. Нічо' не розвертало їх, щоб це вони вийшли так, як положено, з церкви. Повинні – як зайшли, так повинні і вийти, за'дки» (с. Воронівці), «Відьми' – біжить-но у церкву, то подивітесь. Я в себе то не бачила, в нас церква нова, а то ходили до Уланова в церкву. То це дивися – ця, котра цим ділом занімаєця, то вона плечима... Вона так не піде з церкви, вона задкує. І тако баби їдна до другої – подивись, як пішла... Вже за'дки, задки, задки, щоб плечима не бути оберняною до церкви. А в нас тут не видно таких, щоб колдували дуже. То вони такі зароджені люди» (с. Воронівці), «Є бабки, шо вони знають до коровів, людям могли шо недобре зробити. То батюшка як в церкві на Великдень править, то він в дванадцять часов починає службу, і він робить обходження, і тре' виходити всім з церкви. А єсть така людина, шо хоче остатися в церкві, а не мона. Значить, вона, та людина, вредна. В худоби користь забирає і людям недобре робить. Відьми'. Були родімі, були так, вчилися» (с. Рибчинці).

На відьму може вказати й поведінка корови, у якої та відібрала молоко: «А мама ше розказувала, шо була ше її мати, прийшла молока тоже купила. О. І молока не стало. То ця корова як йде з череди, то дудому не заходе, но прямо до неї до хати і реве. А вона віником замітає, а вслід за нею біжат. А вона “Ану, чого ти?” І ця корова – з-під цієї хати і летит в село. То це було. І я знаю, шо вона знала. І вона як жила', то дуже корови' добрі були, а як померла вона, то молока в теї невістки не стало» (с. Зозулинці).

Перед смертю відьми мучаться, бачать чортів: «От, моя дядина як умирала, то я коло неї сиділа. Бо дочка її поїхала десь до сестри у Вінницю, і каже – посидь із матірою. То я сиділа... Я не можу всидіти з нею. Вона як не туди влізе, то туди. То піде в комин заглядає... Де от па'лицця. В комин заглянула: «Їдна, дві, три, штири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять, одина'дцять, дванадцять, тринадцять, штирна'дцять, п'ятнадцять. О – є всі...» То вже вона шось знає чи шось бачить... Вже я її запровадила, щоб вона лягла, подивилася я – нема нічого... То вже вона шось бачила... Шось вона ж бачит, якусь халеру...» (с. Філіополь).

Аби відьма сконала, над нею зривали стіль: «Зривали стіль, як вмерти не може. Над нею. То в нас така була, то зірвали дві стелини, і вона легко вмерла» (с. Пустовіти), «Є так, шо зривають стіль над нею, до того мучиця. І моментально вона затихає, вмирає» (с. Воронівці), «В нас тут бабка була, ну казали, шо вона багато знала приробляти. То казали, шо вона дуже довго мучилася, не могла вмерти, то зривали стіль, дюру робили, щоб пішла душа її, і тоді вона вмерла» (с. Петриківці), «Кажуть, шо стелю зривають, бо вони не можуть померти. Чи це там, де воно лежить...» (с. Зозулинці).

За уявленнями з Хмільниччини, є також **люди, які «знають»**. На відміну від відьом, вони використовували «знання» не на шкоду, а з уповні прагматичною мотивацією: «Шось таке люди, канєшно, знають. Сусід нам розказував. Каже, шо купив, тітка попросила, шо біжи на базар купи мені маленьке поросятко, я вгодую, буду мати шкварку. Він, каже, пішов, купив те поросятко і – нате, тітко. І вона каже – тиждень нічого не їсть, кричить, і рохає, і... Кличе його. Каже – Стьопа, візьми-но це порося і занеси їму. Дурно віддай. Він – за те порося, прийшов в другу неділю на базар, каже: “Дядьку, шо ж ви мені дали? Я заніс тітці, а воно – хоч вареника дай – не їсть, кричить”. – “Йди дудомі, всьо буде добре. Я думав, це ти хочеш на розвід”. Каже, прийшов, вона заколотила їсти, – їсть. І до сіх пор їсть те порося. Так шо є такі люди, шо знають... І є такі, шо й бараболі їсти продадуть, а на розвід не дадуть» (м. Хмільник).

Трапляється, що таких людей ототожнюють з **відьмарами** чи **опирами**. Загалом, як вірять, «Опирь, це той, шо водит ве'дьмів» (с. Пагурці); також «Опир – це якась недобра людина. Кажут – не май з ним діла, це опир» (м. Хмільник).

Відьмарі, як і відьми, могли спричиняти шкоду тваринам: «На коня'х бувають су'дна. Це як сидати на коняку, то в них були такі... ну, пухлоти'на така. То казали, як хто на коня сяде який [відьмар], то це може бути така причина» (с. Пагурці). Водночас вони і «знали» до тварин. Найдокладнішу розповідь про відьмарів-опирів ми зафіксували у с. Філіополь: «Го'пири... В нас чоловік був, сусід, він тоже чимось занімався. Вже, певне, років три, як його нема... Я доїла корови'. А в мене така корова була, шо дуже била, не мона було приступити. Як схоче молоко дати – дасть, не схоче – не дасть. І я дою, а він навоз возить. І кажу до нього: “От, дядьку, шо хоч роби – і не можу видоїти. Молода така корова, і добра, але то віддасть молоко, а то не віддасть...”. А він каже, вибачайте: “А, ти – гамно!.. Як ти не годна видоїти, то ти гамно”. Кажу – ну, та шо я зро'блю, кажу. “Давай-но стільця, я видою”. Ой, кажу, дядьку,

.....
хоць не гамнягайте. На'шо гамнягаєте даром? Як ця корова не дасть нікому молока. Доярки' не можуть видоїти... А вони – видоять корову... Прийшов цей чоловік: “Стий, Мирва...” Взяв тако від ріг і аж до хвоста – перевів раз рукою, перевів другий раз рукою, і перевів третій раз рукою. Зсунув назад... “Давайте відро”. – Натє. Сів – бур, бур, бур, бур, – те молоко... Аж то з відра біжит, видоїв... “А шо, не видоїв? Видоїв”. Ну, кажу, ви не шось-небудь, кажу, коли ви корову видоїли цю... То він каже: “Я вам із молока того масло скру'тю в руках”, і скруте: возьме' молока, вилле в жменю, покрутив – скрутив...

А другу доярку – підманув. Каже: “От, як ти хоч подивитись на відьма'рів, іди, я тобі пока'жу. – (А в нас там – Чорний шлях...) – Іди, – каже, – я тебе поведу, і ти подивисся”. Бере її веде. Як він її доводить до того Шляху, вона каже – Боже, як їх іде... Каже – сила... Я, каже, звідти дременула назад... І втікла, каже: “Хай ти згориш... Я знаю, – каже, – що вони можут зо мною зробити? Шо я, – каже, – така, а вони – відьма'рецькі?...” Відьма'ри десь йшли, ввечір пізно. Я знаю, думаєте, куди?..»

До категорії знахоровитих людей, уявлення про яких побутують на Хмільниччині, варто віднести й **тих, що могли «відвести хмару»**: «Як град, як гриміло, то викидає лопату і ко'цюбу тако на поріг наперехрестя, щоб годводило грім чи блискавку де не ходит нічого, не робит, не бігає нічого... Шоб грім ішов туди гриміти, де люди не ходят, де птиця не літає, де шоб на нетрі, на кручі. Так примовляли люди, хто там викидає. “Матір Божу” виносили надвір, цю, вогне'нну, і якось там годводили. То в нас осьо сусіда така, що годводила... Вогненна – чорна така, із дитятком на руці» (с. Філіополь).

Таких людей можна співвіднести з «**бабами**», у яких шукали допомоги в демонологічно маркованих ситуаціях, наприклад, щоб вимовили хворобу чи захистили від проявів «нечистого». Водночас «баби» також належать до тих, хто «щось знає». Серед іншого, вони вміли начебто «заправити» свою корову вужем: «Кажут, що є примовляний до корови вуж. А хто його знає, що він... Якось баби примовляють, шось вони знають. Хто його знає, що воно... Но корова заправляна – є вуж в ро'гу. А чи воно живе заправляне, чи воно неживе, я не знаю, я вам не ска'жу. То свої корови вони так заправляли. Робили в рогові дзюрку і туди, кажут, заправляли. В нас так ніхто не робив, то я не знаю. Но чутка така була» (с. Філіополь).

Отримати «знання» можна віднайшовши цвіт **папороті**: «Казали, що на Купайло вночі цвіт папороті цвіте. Хто знайде, то буде все знати. То ходили шукали. Ну не можна було знайти, бо вона тіки в північ цвіте» (с. Зозулинці). Згадували респонденти й про так звану «Чорну магію»: «Про “Чорну магію” то казали» (с. Воронівці).

Повсюдно на Хмільниччині вірять в існування **домовика**, при цьому вважають, що він є у кожній хаті: «Домовик у любій хаті є. От, осьо яка мала паршива хатина, а він в мене є. Но я його не бачу... Де построят хату, там він вже є. Там він собі в уголочку найде місце, шоб він там жив, і він собі там живе-проживає: доки хата, доти й він» (с. Філіополь).

Зазвичай домовика сприймають як господаря хати: «Домовик – хазяїн хати. Десь на горі він чи де. Я його не бачила» (с. Пагурці). Значно рідше трапляється апріорно негативна характеристика: «Кажут, що є такі домовики, що мучат людину. А хто його знає. Кажут, що в кожній хаті є домовик. Кажут, він це такий як пташка літає, і це він в кожній хаті є. А я прожила вік, і я за це не знаю» (с. Пустовіти).

Уходячи в нову хату, з домовиком віталися: «На входини колись було, що це як люди приходили, то казали: “Добрий день цьому дому, хто в ньому є”. Це, вроді, як звертались до домовика, чи як... Так мені бабця колись казала» (с. Морозівка), «Заходиш з хлібом, хліб поклав на стіл і говориш: “Прийми мене, хазяїне, таким, як є”. То в нас в селі дехто так примовляв. Кота пускали. Не казали домовик: хазяїн – кажуть, в хаті. Є, кажуть, що вредний, а є такий...» (с. Пагурці).

Домовика на Хмільниччині й годували. Виглядав цей процес по-різному: «Першого дня в новій хаті шось оставляли, казали, що це тобі, хазяїне, на вечеру. Чи на сніданок... Не злиси на нас, будь добрим для нас, хазяюю разом з нами» (с. Воронівці), «На перехідщину сусіди прийшли, повечерали, поблагословили – і розійшлись. Стола не прибирали – оставляли для домовика. Зранку викидали курам, бо свиням не мона викидати. Кажут, свині ззідят це всеньке всьо («з'їдять» достаток. – В. Г.)» (с. Філіополь), «То як їдять люди, то ж кожного вечора шось зостаєцца їму. На ніч мисочка мусе бути на столі для нього. З чим-небудь: чи суп ва'риця, чи картошка ва'риця, чи шось, – то зостаєцца. А зрана викидаєцца. На перехідщину його не кликали, він сам при'їде. Він собі має на чердаку, де він там примостицца: чи в углі якому, чи... ну, десь він найде' собі місце, і він там живе» (с. Філіополь), «Це таке ка'зане балакали, що як хадзяї знають, що він є, то їму їсти, знаця, дають. Носили їму їсти на гору» (с. Морозівка), «Ставили, кажуть, їсти домовикові. Мабуть, на горі» (с. Рибчинці), «Казали, що є такий домовик. Нихто його не бачив, ну як шо, то виносили йому їсти, на гору' шось ставили там. Ну, ляда тако, і там зразу ставили. Шо сами їли – і йому там трошки поставили в тарілочку. Ну, то моя ше бабця роказувала. А воно чи так, чи не

так...» (с. Морозівка), «Він добрий. І їму виносили їсти на гору'. Їсти чи, там, пити. А він так як сторож в гобійсті' був. Шо сами їли, те йому давали» (с. Рибчинці), «Казали, що домовичок живе в кожній хаті. Його ніхто не бачив. Він десь на горі. Кажуть, що виносять на гору' їсти, ставлять йому молочко, водичку. Ну, і шо їдло на столі оставляти, кажний день, на ніч, щоб він собі поїв. Я собі всігда оставляю для домовичка. Ввечері з столу не прибираю, щоб він не голодний був. а рано прибираю, шо оста'лось – собачкам віддаю. Трошки так прибрати, а шо оста'лось – то так балакаєм – це для домовичка. Це стародавні такі звичаї. Це, напевно, від Бога він. На Різдво так же само треба оставляти на столі. Це для цих, шо там духи приходять. І ложечки оставляли, все-все. І разом з ними – і для домовичка» (с. Морозівка).

Переважно домовика не бачать, лише чують звуки, що засвідчують його присутність: «Ну, колись і в нас в хаті тоже, ше в старій хаті, ше ми такі малі були з братом, ну, не спимо, так казилися, казилися, як діти, а посла чуємо – шось по вікні – шкраб-шкраб... Ми на піч позалазили. До мами – мам, мам... Мама – шо таке? – По вікні шкрабає. – Ай, то кіт якийсь шкрабає. Ми так понасторожувались... А колись соломкою застеляли хати – по соломі – шалап-шалап – шалапає. Вже коло печі. Вже й сірниками тарахає... Вже й мама злякалася... Але так потархало, а посла так – ф-ф-ф... – і пішло, не стало. Ну, так кажут, шо він і добрий є, помагає всяку всячину, не робит вреда» (с. Петриківці).

Усе ж, дехто й бачив домовика: «Колись там в нас в селі ішла одна жінка, і каже, шо бачила домовика. Каже, шо біг як котик, тіки в шляпі. Ну, кажуть, де він живе, то він там приносить якесь добро. Шо там злагода, там все ведеця, – якщо він полюбить цих хазяї'в» (с. Морозівка).

У Петриківцях домовик начебто об'являвся у подібні померлого господаря: «А тут ше в нас дід колись, розказували, шо помер він був, тоже – в сусідстві. То кажут, з гобіда... З гобіда, кажут, ше видно – сів на призбї і таку люльку крепку курит. І кажут – шо хто каже, а він собі спустив, нічо' не говорить, і всьо. І це щодня, кажут, – но вже тако сонце на спочи'н – він є. То це, кажут, домовик: то це як він умер – то хіба він ходив? Ну але є, кажут, шо нічо' не роблять, а є, шо...» (с. Петриківці).

Про зв'язок домовика з душею померлого свідчить і розповідь з Філіополя: «Я його не бачила. Я чула, шо бачили. Бо їдна жінка казала, як чоловік лежав на лавці, то шось перебігло через хату. Під нього. А по тому – всі дивились, дивились, шукали, – і не найшли нічого. А перебігло через хату під нього. А шо... Господь його знає...» (с. Філіополь).

Здатність бачити домовика мають нібито діти: «Малючо'к як народився, то сміявся до шкафа'. Тако в один куточок доверху улибався» (с. Воронівці).

За домовиком визнають охоронні функції: «Він не пускає в гобійстіа', домовий. Хто піде на город, в кого вогірки' вибирати чи шось брати, то він за плечі вхопит і не пустит з города. Домового – то це хазяї, може, й кормлять, як то були хазяї ці старі. Оця тітка розказувала. Каже – вони знали його. То як хтось їде рвати грушки чи на город вогірки вибирати, то він тоді дає знати і не пускає з города, доки не вийде хазяїн» (с. Рибчинці).

Буває, що він дразнить домашніх, ховаючи якісь речі: «Сестри вонука розказує. Каже – прийшла з базару, поклала гаманця. В хаті нікого не було, і гаманець як в воду впав. Каже – сидимо ввечері, дивимось тілівізор, таково, каже, люстра гойда'єця. Ми вже, каже, навіть нікому не хтіли казати... Але вже потом – батько каже: "Домовичок, ти не дровичся з нами, годдай нам гаманця. Де ж ти його подів?" Як ми, каже, рано встаєм – там, де поклала, лежить. То ж ми, каже, всі ж не сліпі?... Ну, він, каже, збитків нічого, оце тільки шо це дровичься – гаманця забрав, а то ше шось – дивись – не стало. Нема, й нема, й нема, – це знов... Ну, каже, всі сидимо і бачимо, шо люстра гойдаєця. Не гримит, і нічо' не їде, і нічо', а люстра гойдаєця. Значить, він є» (с. Воронівці). Варто зазначити, що шукаючи якусь річ, використовували й відомий повсюдно спосіб: «Як не можеш шо найти в хаті – стукни в ножку, в стіл, то й воно найде'ця» (м. Хмільник).

Часом домовик ганяє у хліві худобу, плете коням гриви. В таких випадках використовували певні обереги: «Як кінь мокрий чи корова, то це кажут, шо повісити ворону забити, щоб домовик не мучив. То і в мене так було, то я посвятила водою свяченою хліва, вербу свячену застромила, і воно так...» (с. Пустовіти), «Домовик, кажуть, гриву плете. Обсвечують худобу і хліва обсвечують» (с. Петриківці). У с. Пагурці натомість зазначили, що гриви плете не домовик, а ласиця: «Хазяїн виходит – коняка мокра і грива заплетяна. Як підслідили – а це ласиця. Вона лоскоче, і коняка голки дає». Подекуди ж казали, що це «лихе гриву заплітає» (с. Воронівці), «чорт плете коневі гриву» (с. Рибчинці).

Сприяння домовика часто залежить від його особистих уподобань. Якщо незлюбить хатніх, може навіть душити їх: «А не любив, на pewno, нас чогось [домовик]. Ну, мене, наприклад, душив. І таке відчуття... В нас такий стільчик був, шо як сідаєш на нього, то ножки та' як би тріщали. То лягаю спати – так на стільчик руку, то по ногах так робиця тверде'нько, тверде'нько, а потом він мене чогось душив, чогось він мене не любив. То казали, шо треба

казати "Отче наш", ножика клали під подушку бабушка колись, і мак такий дикий, видюк, – щоб він не приставав. [...] А колись, як душив, то я повернулася – і такі коротенькі грубі пальці. Так, як мужські, но такі... бо з бабайочка'. Таке бачила колись. Але вже, видно, вжилися ми, вже не чіпає. І папу колись тоже потрясав. Якщо з мамою посва'риця, то він йому робив ве'село. Лежу так, каже, то він його за плечко потрасав, і таке відчуття, що тіпа – вставай. Ну, в'общем, робив йому кардібалет, щоб не оддыха'в крепко. Десь він маму біше любив, а нас не воспринімав харашо. Але потом перестав» (с. Воронівці).

Домовик не терпить чужих, лякає їх: «Домовик, кажут, що такий є, що ничо' не вредит, а є, шо... От за це я вам розка'жу. Це в меї тьоті. Тьотя поїхала на базар, а маму (це сестра, щитати) позва'ла ночувати. Каже: я лягла, чую – шеберх.. шеберх... на горі. Ше, кажут, навіть і не спала – шеберх.. шеберх... на горі. Гречка там була – вже шось згорта'є гречку, кури скинуло – кричат уже в сінях кури. Кажут – я хтіла двері одчинити, думала, що бандіти, – двері не одчиниш... І вже, каже, шо – вже злякалася. Тру сірника – він гасне – не засвітиш світлу. Кажут – зара побіжу до Платона (там в сусідстві тьотіного чоловіка жив брат, такий крепкий). Кажут – зара побіжу до вікна, там вікно одчинялось. Кажут – до вікна – не одчиниш. Всьо... Кажут – залізла на піч і тако трасуся. І до са'мого, кажут, білого дня отакего' ковірало все на світі, аж уже, кажут, півень заспівав, вони, кажут, – у вікно – і побігла до цього Платона. Цей Платин, кажут, прийшов, подивився... Кажут – всьо на місці. Ну, правда, кажут – кури... і корова ходора ходит. І кури розполохані. А то, кажут, все на місці, і гречка на місці, і все на світі. Отаке було» (с. Петриківці).

Не любить домовик людей, які живуть «не по-Божому»; може відімести й за непоштиве до себе ставлення: «Домовик, кажуть, хазяїн в хаті. Його не бачать, але то шось ходить, то двері скрипнуть... Він – смотра як до нього відносяться. Буває, шо йому господарі не нравляця, то він може злитись, дебоширити. Як якісь алкоголіки чи злодюги, шо нарушуют Божі закони. То в свахи є той домовик – то вони і якісь монетки сипали, а він так і далі є. Вони оцуцают, шо шось є» (с. Воронівці), «Домовик, кажуть, у кожній хаті є. На горі чи де. Ну, і як його, примёрно, обідять, та й він тоді робить збитки. Йому ж, кажуть, і їсти давали, і всьо» (с. Рибчинці).

Життя у хаті, якщо «не прижився» домовик, не буде: «Кажуть, шо є домовик. Шо він як ізлюбит хадзяїв, то дуже добре, а як незлюбит, то збиткуєця» (с. Морозівка), «Домовик є, кажут. Шо то домовик незлюбив, стукає домовик. В нас в Уланові случай був, шо такево шось робилося в хаті. І шо вони не робили – і батюшку приводили святили, і покинули хату, – і так в них сім'я... в того інсульт, в того... Мама моя казали, шо домовик є в кожній хаті. Но є він, шо приживецця, а є, шо не приживецця. Як він вживецця, то його ніхто не чує і не бачить, а як не вживецця, то він дуже зло робить тоді» (с. Зозулинці), «Домовик – то лихе. Воно в кожній хаті є. Як любить хадзяїна, то є, а як не любить, то він не вде'ржиця тут» (с. Воронівці), «Осьо – у Чеснівці, село є, – то геть і обійстя одчуралися. Нова' хата, і завелось це-от, і не дає спати, кажут, і мучит, – та й цього... То ідут десь до батюшки в церкву, св'ятят хату, щоб він не зайшов, цим-от маком дрібненьким, відюком, обсипати свяче'ним. Так розказували. Але в нас покамість... Ми не робили цього, не знаймо» (с. Петриківці).

Загалом же – «Домовик і на добре, і на погане може бути. Як його зачепити, його гніздо, то може бути й погано. А як ви його не зачепите, то не буде погано нічого» (с. Філіополь).

Добре відомий на Хмільниччині такий демонологічний персонаж як **русалка**. Русалками вважають потопельників, здебільшого дівчат. Співвідносять їх зі святом Купайла. Русалок нерідко бачили у полях, в житі, у лісі. «Русалки з дівчат, шо десь у стави йдут. Я не знаю» (с. Рибчинці), «Кажуть, шо на Купайла руса'лки купаюця» (с. Зозулинці), «На Йівана Купайла русалки ходят. Кажут, шо якщо якась така людина топляна, то вона переходить в русалки, а більшість того, шо молоді дівчата» (м. Хмільник), «Руса'вки ходять на Івана Купайла. [...] Їх ніхто не бачив, но кажуть, шо бувають русавки. Вони ходять всю ніч, можуть залоскотати, то бажано вночі не ходити. З сьомого на восьме, в ту ніч. То є дівчата, шо вони померли незамі'жними, такі чесні дівчата, то вони в цю ніч гуляют, в віночках. А нечесна вже не могла в вінку бути. В білому, вже вони щитаюцца як нівести. Кажут, шо лучче їм не попадати, бо можуть залоскотати до смерті. Вони можуть і дньом гуляти, а можуть і ноч'ю. Можут у полі гуляти, в житах, у лісі» (с. Морозівка), «Русалки в воді. Людина. З топляників вони, чи шо. То дівчата. На Купайла вони» (с. Пагурці), «Батько казав, шо їхав колись на Маркуші', саме на Йівана Купайла, то каже – з пшениці так як то вискочить... За ці русалки... Таке якесь як у білому тому'... І, каже, протів мене. А вони кінми їздили. І, каже, знов – вискочить... І каже, так сопровождало аж почті до самого села. Пшеницюю. А там дорога – звідси пшениця і звідти. То це колись він так казав» (с. Пустовіти).

Побутують у кореспондованих населених пунктах і відомості про так звані «пісні русалок»: «"Не мий ніжка об ніжку, не сій муки над діжку". Це я так запамнила од мами» (м. Хмільник), «"Не мий ноги ногою, бо мати помре", – казали. То не пісня. "Не сій муки над діжою" – бо хліб

не зійде. Я не знаю, чо' він не зійде, но не мона. Це ж як сієш, то ти одмірала, скіки треба. А то вже ж, над діжкую, то вже не полуциця те, шо треба» (с. Петриківці), «“Не мий ніжка об ніжку, не сій муки на діжку. Бо це, мамцю, гріх”. І ше якомсь вона була, два стовпчики було» (с. Воронівці), «“Не сій муки на діжку” – це ж та пісня, шо в п'ятницю не пекти. “Насій муки, тоді хліб міси”, – всігда мама це мені казали» (с. Зозулинці).

Іноді русалок ототожнюють з мавками, зафіксовано й специфічну назву «лоскотуха»: «І мавки я чула, і русалки, но в нас їх нема. То воно їдне. Це, вроді кажут, шо якісь випливають дівки такі. Но вони не дівки, а шось в їх ноги не такі, і коси великі. А шо воно таке і коли вони... Дітей лякали, щоб в гогірки не ходили, щоб збитків не робили, то казали – лоскотуха залоскоче» (с. Петриківці), «От, ми сіяли коноплі і гогірки, а діти їдут вибирати гогірки, то потолочат. От – не їди, дитино, бо там русалка є, лоскотуха, або відьма сидит в коноплях, то половит вас. Лякали їх» (с. Філіополь).

Трапляється, що русалок співвідносять із Зеленими святами, ототожнюючи при цьому з померлими до охрещення дітьми («потерчатами», «мавками»): «Як Зелені свята, і через тиждень в понеділок, це в нас називається Ро'зири, на кладьбищі. То це вже, казали, шо нехрищані діти, шо русалки ходять. Мама: “Вечером, ночью не ходіт, бо налякают вас нехри'щані діти, вони десь там з жита виходять”. То, казали, шо русалки бігають по жита'х, шо це треба до схід сонця йти, то до схід сонця бігають. А як сонце буде сходити, то вже нема русалок. [...] Русалки – то нехрищані діти. Казали, шо коси розпуцані, шо по житі бігали дівчата з розпуцаними коса'ми. Ну, це то повинен бачити мизи'нець. А я то не бачила» (с. Зозулинці), «Л. Д.: На Ро'зири, це через тиждень у понеділок після Зелених свят... Але це в кожному селі по-різному говорять. Там говорять – Брику'лі, це брика'ют ті, в кого дівчатка померли. Це кажут, шо вони підіймаються, вони ходять, вони приходять додому. От в цьому селі кажут Брику'лі, а в сусідньому селі кажут Ро'зири. То це вони в цей день піднімаються, бігають дівчатка по жита'х. Оце ці ма'вки, ці дітки. П. Д.: Большинство кажут – Брикулі. Вони брика'ют до схода сонця. Сонце блиснуло – всьо» (с. Воронівці), «В нас є таке – Брику'лі. То це кажут, шо діти, ті, шо нехри'щані, шо маленькі помиралі, ходять в цей день на рассветі. Ну їх ніхто не бачив. Потерча'тки – це як потірала мати. То не то шо вона хоче...» (с. Петриківці).

Треба зазначити, що на Зелені свята таких дітей якраз і поминали: «Ро'зири – це свято дитяче. Їдуть на кладбище, відвідують, в кого діти померли» (с. Рибчинці), «На Ро'зири в нас правичця за вішалників, за топляників і за нехрещених дітей» (с. Зозулинці).

У с. Філіополь уточнили, що неохрещені діти – це, власне, діти, тоді як русалками стають вже старші: «Нехри'щані діти – то потерча'та. Младенці це на них кажут. На Ро'зири берут купляють цукерки, роздають дітям, старикам... Русалки, кажут, шо ходять в ці Ро'зири по житі, ро'су збивають. Кажут, шо бачили. От, в нас в сусідах тут. Казала, шо йшла в Чорнівці, тако ране'нько, то каже, шо бачила, як по росі ходять і збивають ро'су, то каже, боялася геть верталася додому. То хлопці, дівчата, – ходять вони збивають ро'су по житах, по пшеницях. Русалки – це котора, шо піросла, дівчина, і от вона вмерла. То це вони, кажут, русалки. Шо такі молоді. А которі маленькі – то це младенці, потерчата. Замужня вже в русалки не піде, і хлопец не. Бог пускає їх на світ раз на рік. В чому вбирали їх на той світ, то в тому вони і ходять».

В оповідці з цього ж села жінка побачила в полі на «Ро'зири» свою померлу доньку: «Їдна жінка пішла бур'ян рвати. Ну, кукуруза посіяна, і вона каже – піду-но я гу'сям нарву бур'яну. Бо гу'сям тре' молочаю, ше шось якийсь бур'ян... Піду в кукурузу... Вона вийшла в кукурузу, на поле, на колгоспне, рвати той бур'ян... Як вона приходе – а її дочка' вмерла, така вже зросла. Вона каже – я так подивилася – шо таке?... Йде дівчина... Як я ди'влюсь – то се моя дочка' йде. В тому, шо вони вбрали її, в тому вона йде: “Мамо, шо ви робите? Чо' ви прийшли? Вам не мона йти, ви тикайте звідси...” Вона злякалася – за ції торби свої з бур'яном, та й пішла. І не знає, де поділась та дівчина коло її. То каже, шо бачила. Тую вмершу. А хто його знає, шо воно...» (с. Філіополь).

Розповіді про **померлих** на Хмільниччині досить поширені. Зокрема вірять, що померлий чоловік може «приходити» до дружини, щоб зрештою «забрати» її до себе. Якщо таке траплялося, лаяли покійника, зверталися до «бабок». Однак допомагало це не завжди: «То мені подружка моя розказувала. Каже – помер чоловік її. І приходе, каже, каждую ніч і лягає коло мене спати. Вона каже – Боже, я не сплю вже, я мучуся, і не можу нічого... І воно одіало стягує, і таке виробляло... Та й каже – загнуса... А одна жінка каже до неї: ти, як він прийде і почне годіло здирати, то ти (вибачте на слові): “Ану, йоб-перейоб! Ти чого прийшов?” І, каже, як я поругалася – більше не прийшов. Це сама лічно казала» (м. Хмільник), «Кажут, шо ходять. Ходит, балакає, стукає кожної ночі. То ходять по бабках і відмовляють. То десь воно чи скучає, чи так любить. Хто його знає шо» (с. Воронівці), «Тут, казали в нас колись, приходив дядько. Ходив. Баба така крепка була, чоловік умер. А в них було дуже багато дітей, семеро, чи шо.

.....
Ну, і чи вона крепко затужила, чи шо, і кажут, шо він став ходити до неї, геть і став жити з нею. Вона така-о зробилася і так вона й щажла. То і ходила по бабах, і не помогли» (с. Петриківці).

Подекуди розповіді про покійних, що відвідують світ живих, нагадують розповіді про упирів: «От, покойнік помре. Так він, буває так, шо ходє, покойнік. Бо й моя мама як вмерла, то ходила, не давала мені півроку жити. Ходила до мене. Ну а та госика – берут кілка, як вже він ходє, і забивают її в гроб. Просто, де головою туди лежит. Забивают – він тоді не при'їде геть на Стра'шний суд» (с. Філіополь).

Інша річ – коли покійник сниться. У цьому випадку він може з «того» світу і посприяти своїй сім'ї: «Ше колись моя мама розказувала. В них було сімнадцять дітей, це в діда мого. І дідові було сорок сім років, а бабі піссят, чи шо, – і дід вмирає. Якийсь пекельний вогонь напав, кажут – за сутки згорів. І баба остала'ся з дітьми'. І багато діте, і плаче. Шо хоч роби... Якогось там лемеша' до плуга – ну, треба навісні шось робити, і нема, хто ж мені його позичить, як всі хочуть... Плаче... От, старша дочка' лягла спати – і сницця дід: "Наталю, скажи матері, хай не плаче, піде'ш над стропо'м над сінньи'ми дверми' мацне'ш". Кажут... Це вже тьотя розказувала. Кажут – я вийшла подивилась, лап-лап – є. Сходжу – мамо, мамо... Вже стішилася... То ж шось є, бачте. Це не то шо там придумано» (с. Петриківці).

Загалом же з покійними (зокрема, з так званими «безпірними»), з їхніми атрибутами, з пошануванням душ померлих на Хмільниччині пов'язаний цілий демонологічний пласт, здебільшого вже уявленний в окремих публікаціях [див.: Баглай, 2015; Галайчук, 2017; Галайчук, Солоп, 2019; Сілецький, 2019].

Відомості безпосередньо про «нечистого», тобто про **чорта**, у записках з Хмільниччини доволі невиразні. Зокрема, не виявили ми свідчень про те, що його можна побачити у вихорі. Вірять проте, що вихор (ві'хор, у мн. віхра', у с. Пагурці також – *сухий*) може «закрутити», спаралізувати, відтак при його наближенні припадали до землі: «Ві'хор – може губу звернути, голову. Таке летит... Тре' падати» (с. Зозулинці), «Віхор як закрутит, то може скрутити твар. Падають до землі, уникають так» (с. Петриківці). Майже немає розповідей про блуд як прояв чорта, зафіксовано лише нечітку згадку про те, що мовляв, «є міста такі, шо блуд бере» (с. Пагурці). Не розповідали у кореспондованих селах і про межу, як про локус чорта, хоч побутує уявлення, що «Не можна, кажут, спати на межі. Сідати то ми сідаєм, а заснути, то Боже, борони. Але не знаю чого. І дитину не клали... Може, там шо зле є, не знаю» (с. Петриківці).

Дещо краще виявляється зв'язок з «нечистим» в уявленнях про **бузину**, яку наділяють демонічними ознаками: «Бузину не садили, щоб демон не завівся. То якщо бузина десь взялася, то в суботу Великодну її викорчувати, то не буде рости. То ж не мона її вивести» (с. Зозулинці), «Бузину, казали, після обіда не чіпати, бо може кінцівки відняти» (с. Воронівці), «Бузина, кажут, шо не мона, щоб обійсті росла, але вона в нас ростє скрізь по городах і по садках» (с. Філіополь). Співвідносні з попередніми уявлення побутують про **зостір** (крушину ламку): «Кажуть, під зостіром чорти ведуща, то його даже боялись торкнутися. Кажут, шо в нього, в цього зостіра, людиноподібний корінь. І це тре' знати, коли його копати, коли його зачепити. Він дуже помічний, но тре' дуже багато про нього знати, щоб до нього добратися. Кажут – людина. Викопуєш – просто людина. І його навіть гіллячки не можна зламати» (с. Воронівці).

Як і повсюдно в Україні, на Хмільниччині вірять, що у «нечисті» місця, тобто в місця, де є чорт, б'є блискавка. Промовистою в цьому сенсі є розповідь з Філіополя: «Мені грім шось чотири ра'зи чи п'ять вдарив в хату. Шо побив геть і двері, і піч, і вікна побив, – всьо побив, попалив... Бив кілька раз. Раз корова тако стоїт прив'язана біля черешні – так па'льнув, ту черешню збив, та корова догори ногами перелетіла... То ми теї черешні не садили, садив дядько другий. Та й як почав грім бити та й почало шось лякати, та й він не схотів сидіти в тій хаті. Построїв хату нову', і не схтів сидіти. Каже до меї мами – заміняймося за хату. А в нас була стара хата... Заміняймося: я тобі дам нову', а ти дай нам стару. Мати каже – я не маю докла'дки тобі. Він каже – голова на голову заміняймося, тіки щоб я не сидів там. Мої мати замінялися, за ту хату, ну то шо ж – прийшли – вже така госін'я глу'ха, шо вже сніг летів, – прийшли вже, переночували ніч – ходє шось і свище попід хату. І ходє, і свище, свище... І не знаємо шо. А вівці були... А так хата була, і це так комір'ка була, і вівці стояли в цій комірці, – через стенку перекидає ці вівці в сіни. Вночі. А шо? І хто? Хто його знає... Ніхто не знає... То тоже – баба якась шось там ворожила, казала, шо біше не буде лякати. То біше не лякало. Шось там вона курила якимись зілля'ми, шось там ше робила, то біше не лякало. А грім бив. А грім сют-тут, то вдер. Як не те побив, то те побив... То вікном влетит, то комином влетит поб'є, а так, щоб горіти, то не горіло. То з кіка раз бив у ту хату. То ми тоже її покинули» (с. Філіополь).

Висновки. Як бачимо, демонологічна традиція Хмельниччини на початок ХХІ ст. залишається доволі багатою. Основними її персонажами є відьми та відьмарі, опирі, домовики, русалки, потерчата, померлі-ревенанти, безпосередньо чорт. У загальних рисах демонологія Хмельниччини нагадує східноволинську, що закономірно. Водночас простежується і зближення з подільською традицією, зокрема у віруваннях про опирів, про русалок-мавок, про бузину як «чортове дерево» тощо.

Подяка. Висловлюю подяку членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Архів ЛНУ – Архів Львівського національного університету імені Івана Франка.

Баглай, М. (2015) Поминання померлих у Зелену суботу на теренах історико-етнографічної Волині. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів. 131–139.

Галайчук, В. (2016). *Українська міфологія: науково-популярне видання*. Харків: КСД. 288 с.

Галайчук, В. (2017). Традиційні уявлення про смерть та померлих на історико-етнографічній Волині. *Народознавчі зошити*. 2017. № 6. 1343–1373.

Галайчук, В., Солоп, Б. (2019). Традиційні уявлення про самогубців на теренах історико-етнографічної Волині. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипуск на пошану проф. Р. Шуста*. Львів. 927–951.

Кривенко, А. (2020). *Народна демонологія Волині: календарно-обрядовий контекст*. Львів. 280 с.

Сілецький, Р. (2019). «Посадили над козаком явір та ялину, а в головах дівчини червону калину...» (Поховання під деревом: пережитки давньої традиції в українців). *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипуск: до 75-річчя проф. К. Кондратюка*. Львів. 647–672.

Владимир Галайчук

Львовский национальный университет имени Ивана Франко
кандидат филологических наук, доцент (Украина)

Традиционная демонология Хмельниччины

Аннотация. *Целью статьи является комплексная характеристика демонологических представлений и верований жителей Хмельницкого р-на Винницкой обл. на основе осуществленных автором записей в этой части историко-этнографической Волины.*

Методология исследования основана на сочетании общенаучных (анализа, синтеза, обобщения) и специально-исторических (историко-типологического) методов с принципами историзма, системности, научности и верификации. При фиксации материалов использовался метод полевой этнографии. Образцами для подражания стали труды известных украинских этнографов, посвященные демонологическим представлениям и верованиям той или иной местности. **Научная новизна работы** заключается в обнародовании значительного массива материалов, собранных автором в 2014 г. в сс. Воронивцы, Зозулинцы, Морозивка, Пагурцы, Петрыкивка, Пустовиты, Рыбчинцы, Филиополь и г. Хмельник. Большинство из них публикуются впервые. Кроме того, до сих пор демонологическая традиция Хмельниччины еще не была предметом такого аккумулированного внимания. За исключением отдельных публикаций, авторами которых являются коллеги автора по экспедиции 2014 г. – Р. Сілецький, М. Баглай и А. Кривенко, этот регион в указанном контексте был неизвестен исследователям народной культуры.

Выводы. Демонологическая традиция Хмельниччины в начале ХХІ в. остается достаточно богатой. Основными ее персонажами являются ведьма, ведьмак, упырь, домовый, русалка, потерча, умерший-ревенант, черт. В общих чертах демонология Хмельниччины напоминает восточноволинскую, что закономерно. В то же время наблюдается и сближение с подольской традицией, в частности в верованиях об упырях, о русалках-мавах, о бузине, как о «чертовом дереве». Стоит отметить, что и местное население, даже чувствуя отличие своего говора от подольского, сегодня отождествляет себя именно с Подольем.

Ключевые слова: историко-этнографическая Волинь, Хмельниччина, демонологические представления и верования, ведьма, домовый, русалка.

Volodymyr V. Halaichuk

Ivan Franko National University of Lviv
PhD (Philology), Associate Professor (Ukraine)

Traditional Demonology of Khmilnyk District

Abstract. *The purpose of the article is a comprehensive description of demonological ideas and beliefs of the inhabitants of Khmilnyk district of Vinnytsia region, made on the basis of their own records from this part of the historical and ethnographic Volyn. The research methodology is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-typological) methods with the principles of historicism, systematization, scientificity and verification. When recording demonological materials, the main thing was to use the method of field ethnography. The works of famous Ukrainian ethnographers devoted to demonological ideas and beliefs of specific localities were used as role models. The scientific novelty of the work in the first situation was due to the publication of a large array of field ethnographic materials, which the author collected in 2014 in the villages of Voronivtsi, Zozulyntsi, Morozivka, Pagurtsi, Petrykivka, Pustovity, Rybchyntsi, Filiopol and town Khmilnyk. Most of them are published for the first time. In addition, the demonological tradition of Khmilnyk district has not yet been the subject of such accumulated attention. With the exception of some publications, the authors of which are the participants of the mentioned expedition in 2014 R. Siletsky, M. Bahlay and A. Kryvenko, these areas in this context were unknown to researchers of folk spiritual culture. Conclusions. Demonological tradition of Khmilnyk district at the beginning of the 20th century remains quite rich. Its main characters are witches and sorcerers, vampires, hobgoblins, mermaids, «poterchata», dead-«revenants», actually devils. In general, the demonology of the Khmilnyk district resembles the East Volyn region, which is natural. At the same time, there is a rapprochement with the Podillia tradition, in particular in the beliefs about vampires, about mermaids, about the elderberry as a «devil's tree» and so on. It is worth noting that the local population, sometimes clearly feeling the difference between their speech and Podillian, today identifies itself with Podillya.*

Key words: historical and ethnographic Volyn, Khmilnyk region, demonological ideas and beliefs, witch, hobgoblin, mermaid.

References:

- Arkhib LNU** – Arkhib Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka [Archive of Ivan Franko National University of Lviv]. [in Ukrainian].
- Bahlay, M.** (2015). Pomynannya pomerlykh u Zelenu subotu na terenakh istoryko-etnografichnoyi Volyni [Commemoration of the dead on Green Saturday in the historical and ethnographic Volhynia]. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu - Proceedings of History Faculty of Lviv University*. Lviv. 131–139. [in Ukrainian].
- Halaichuk, V.** (2016). *Ukrayinska mifolohiya: naukovo-populyarne vydannya [Ukrainian mythology: popular science publication]*. Kharkiv: KSD. 288 s. [in Ukrainian].
- Halaichuk, V.** (2017). Tradytsiyni uyavlennya pro smert ta pomerlykh na istoryko-etnografichnyi Volyni [Traditional notions of death and the dead in historical and ethnographic Volhynia.]. *Narodoznachchi zoshyty – The Ethnology Notebooks*. 2017. № 6. 1343–1373. [in Ukrainian].
- Halaichuk, V. & Solop, B.** (2019). Tradytsiyni uyavlennya pro samohubtsiv na terenakh istoryko-etnografichnoyi Volyni [Traditional attitudes toward suicides on the territory of historical and ethnographic Volyn]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna. Spetsvypusk na poshanu prof. R. Shusta – Visnyk of the Lviv University. Historical Series. Special Issue: In honor of the Professor Roman Shust*. Lviv. 927–951. [in Ukrainian].
- Kryvenko, A.** (2020). *Narodna demonolohiya Volyni: kalendarno-obryadovyy kontekst [Folk demonology of Volyn: calendar-ritual context]*. Lviv. 280 s. [in Ukrainian].
- Siletsky, R.** (2019). «Posadyly nad kozakom yavir ta yalynu, a v holovakh divchyny chervonu kalynu...» (Pokhovannya pid derevom: perezhytty davnoyi tradytsiyi v ukrayintsiv) ["They planted sycamore and spruce over the Cossack, and a red viburnum in the girl's head ..."] (Burial under a tree: remnants of an ancient tradition among Ukrainians). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna. Spetsvypusk: do 75-richchya prof. K. Kondratyuka – Visnyk of the Lviv University. Historical Series. Special Issue: In honor of the Professor K. Kondratyuk*. Lviv. 647–672. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 08.04.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 15.05.2021 р.